

WOJCIECH ANDRASZCZYK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

MŁODE KOBIETY W GANGACH: MIĘDZY WIKTYMIZACJĄ A MASKULINIZACJĄ

ABSTRACT. Andraszczuk Wojciech, *Młode kobiety w gangach: między wiktyimizacją a maskulinizacją* [Young Women in Gangs: Between Victimization and Masculinization]. Studia Edukacyjne nr 44, 2017, Poznań 2017, pp. 231-246. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2017.44.14

In this paper I will try to present a selection of contexts of young women's functioning in the gangs. Gangs are traditionally associated with a male identity and a masculine type of criminality, therefore a female participation in the gangs breaks up completely with the essentialist image of femininity and denies the dichotomous division of sexes. A woman as a member of a gang, with her violence oriented attitude and masculinised identity put all the former ideals into question. In this article I will also make reference to the myths concerning female gangs, which among others refer to the conviction that their female members play a secondary part, being a sort of "satellites" to the male gangsters. Moreover, I will reconstruct the role of the female members of a gang in its structure, as well as the process of women dropping out of a gang.

Key words: female gangs, victimization, masculinization, power girl

Nie ma jednej, powszechnie akceptowanej i uniwersalnej definicji gangu. Początki dyskusji na temat tej formy przestępczości zorganizowanej sięgają lat dwudziestych XX wieku. Wówczas to Frederic Thrasher w swojej książce z roku 1927, zatytułowanej *The Gang: A study of 1313 Gangs in Chicago*, zdefiniował gang jako

grupę osób, formowaną początkowo spontanicznie, a następnie zintegrowaną poprzez konflikt z innymi grupami (lub osobami), cechującą się częstymi spotkaniami „twarzą w twarz”, wspólnym przemieszczaniem się, planowaniem działań oraz agresją/walką. Ich zachowanie kształtowało w grupie tradycję, bezrefleksyjną strukturę wewnętrzną, poczucie solidarności, grupową świadomość oraz przywiązanie do lokalnego terytorium¹.

¹ T. Young i in., *Groups, gangs and weapons: A Report for the Youth Justice Board of England and Wales*, Youth Justice Board of England and Wales, 2007, s. 27.

Współcześnie, amerykański Departament Sprawiedliwości definiuje gang jako grupę

złożoną z trzech lub więcej osób, której członkowie wzajemnie identyfikują się ze sobą przyjmując grupową tożsamość, wykorzystywaną często do wytworzenia atmosfery strachu lub zastraszania innych osób względnie całych społeczności, używającą do tego celu jednego lub więcej środków, takich jak np. wspólna nazwa, znak, symbol, slogan lub tatuaż, styl lub kolor noszonych ubrań, fryzura, gest czy graffiti oraz zorientowanych na pokazanie siły, działań².

Celem gangu jest między innymi podejmowanie aktywności uznawanych powszechnie za przestępstwa kryminalne, zwykle z użyciem przemocy. Przy tym, nieletni członkowie dopuszczają się czynów karalnych, które w przypadku popełnienia przez osoby dorosłe, uznane byłyby za poważne przestępstwa. Zamiarem gangu jest „zwiększanie lub zachowanie siły, reputacji i środków finansowych pozostających w dyspozycji grupy”. Gang charakteryzować może się również następującymi cechami:

jego członkowie posługują się jasnymi zasadami, które stanowią podstawę funkcjonowania organizacji, spotykają się oni cyklicznie; grupa zapewnia fizyczną ochronę swoim członkom przed innymi przestępcami i konkurującymi gangami; grupa dąży do przejęcia kontroli nad konkretnym miejscem lub terytorium oraz broni swoich interesów przed rywalami; gang posiada przy tym zawsze określoną strukturę³.

Z kolei Finn Aage Esbensen podaje pięć podstawowych cech gangu: w jego składzie znajduje się więcej niż dwóch członków, w przypadku gangów młodocianych znajdują się oni w przedziale wiekowym od 12 do 24 lat i mają wspólną tożsamość, wyrażoną między innymi przez nazwę grupy (często odnoszącą się do położenia geograficznego), wspólne symbole lojalności, na przykład kolory lub stroje, trwałość w czasie, zaangażowanie członków w działalność kryminalną⁴.

Gangi w Stanach Zjednoczonych podejmują kilkanaście rodzajów przestępstw o charakterze kryminalnym. Według raportu „2015 National Gang

² The United States Department of Justice, *About Violent Gangs*, 2015, <https://www.justice.gov/criminal-ocgs/about-violent-gangs>, [dostęp: 01.08.2017].

³ Tamże.

⁴ F. Esbensen, *Preventing adolescent gang involvement*, *Juvenile Justice Bulletin*, 2000, s. 2-3, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/182210.pdf>, [dostęp: 01.08.2017]; znakomitym przykładem typu gangów, których istotę stanowi jednoznaczna tożsamość są grupy przestępcze imigrantów, których rdzeniem jest etniczność. Szczególnie dobrze widać to w Szwecji, por. P. Neroth Taylor, *Sweden's Immigration Crisis*, London, <https://www.brugesgroup.com/images/pdfs/swedensimmigrationcrisis.pdf>, s. 19 [dostęp 30.07 2017]; H.C. Covey, *Street Gangs Throughout the World*, Springfield 2010, s. 95-96; oraz szersze tło tego zjawiska: A. Gromkowska-Melosik, *Mniejszość muzułmańska w Szwecji: między ekstremistycznym izolacjonizmem a procesami reprodukcji ekonomicznej*, *Studia Edukacyjne*, 2013, 26, s. 63-77.

Report”, przygotowanego przez FBI (SSGU)⁵ oraz NAGIA⁶, grupy przestępcze tego typu na terenie USA zajmują się między innymi handlem ludźmi, bronią, narkotykami, przemytem towarów, praniem brudnych pieniędzy, organizowaniem oraz czerpaniem korzyści majątkowych z prostytucji, a także szeroko rozumianą przestępczością gospodarczą, dokonując przy tym szeregu oszustw, kradzieży, napaści i zabójstw⁷.

Przez dekady większość opracowań dotyczących przestępczości była poświęcona mężczyznom i męskim gangom. Młody, brutalny, zaangażowany w przemoc i wandalizm mężczyzna działający na granicy prawa, a najczęściej je przekraczający, wpisywał się w stereotyp członka gangu. Dziewczęta i kobiety w zorganizowanych strukturach przestępczych były postrzegane jako towarzyszkę mężczyzn, w najlepszym razie jako ich kochanki, w najgorszym jako wręcz swoiste „niewolnice seksualne”. Jak ujmuje to Mark Totten,

kobiety w gangach są w większości traktowane jako obiekty seksualne lub trofea i są zmuszane do odgrywania trzeciorzędnych ról, a także wykorzystywane do noszenia broni i narkotyków, ponieważ istnieje mniejsze prawdopodobieństwo, że zostaną przeszukane przez oficerów policji⁸.

Podobna argumentacja pojawia się w stwierdzeniu naczelnej prokurator Skoczki Elishy Angiolini dla Equal Oportunities Commity:

Wiele kobiet w gangach podąża za męskim partnerem pełniąc rolę swego rodzaju akcesorium, nosząc broń swojego chłopaka, asystując w sprzątaniu po morderstwie⁹.

Ponadto, kobiety w gangach opisywane są jako szpieczy bądź jako „przyneły”, których rolą jest uwiedzenie mężczyzn z rywalizującego gangu w celu określonych korzyści dla męskich członków swojego gangu¹⁰. Trzeba dodać, że naukowcy badający tradycyjne, męskie gangi charakteryzowali kobiety w grupach przestępczych jako „nieprzystosowane chłopczyce” lub „dewiant-

⁵ Federal Bureau of Investigation – Safe Streets and Gang Unit [przyp. aut.].

⁶ National Alliance of Gang Investigators Associations [przyp. aut.].

⁷ National Gang Intelligence Center, *National Gang Report*, 2015, s. 14, <https://www.fbi.gov/file-repository/national-gang-report-2015.pdf/view>, [dostęp: 04.08.2017].

⁸ M. Totten, The Native Woman’s Association of Canada, *Investigating the Linkages between FASD, Gangs, Sexual Exploitation and Woman Abuse in the Canadian Aboriginal Population: A Preliminary Study*, First People’s Child and Family Review, 2010, s. 16, <http://journals.sfu.ca/fpc-fr/index.php/FPCFR/article/viewFile/89/154>, [dostęp: 04.08.2017].

⁹ E. Angiolini, cytowana w BBC Online, 2008, podaje za: S. Mallicoat, *Woman and Crime: A Text/Reader*, London 2012, s. 395.

¹⁰ D. Nurge, *Gangs Female*, [w:] *Encyclopedia of Gangs*, red. L. Kontos, D. Brotherton, Chicago 2008, s. 61.

ki seksualne”, które w każdym przypadku były zaledwie dodatkiem dla męskich członków gangu¹¹.

Warto jednak zwrócić uwagę, że ideał chłopczycy (*tomboy*), która adaptuje cechy męskie po to, aby odgrywać męskie role w gangu, jest „wyzwoleniem” opartym na męskich standardach i warunkach wyznaczonych przez patriarchalne społeczeństwo. Pojawia się też pojęcie: *shemale gangster* (dosłownie: gangsterki transwestytki)¹². W wielu więc przypadkach dziewczyna z gangu jest symbolem przekroczenia tradycyjnych ról płciowych poprzez odgrywanie roli „złej dziewczyny”. Postrzegają one siebie jako inne od pozostałych, „zwykłych” dziewcząt, a „przynależność do gangu jest proklamacją odrzucenia, zwykle tradycyjnego, stylu życia jakiego oczekuje od nich dana społeczność”¹³. W badaniach okazuje się jednak, że łamanie reguł związanych z porządkiem płci przyczynia się do sankcji zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz gangu. Uważa się w nim, iż dziewczęta wstępując do gangu realizują swoją potrzebę zachowywania się jak mężczyźni, w sposób nieskrępowany, seksualnie wyzwolony, aktywny i skandaliczny, a u podłoża ich działań przestępczych leży zazdrość o swobodę, pieniądze, modne ubrania i dobre samochody, które są w posiadaniu chłopców/mężczyzn z gangów¹⁴. W tym kontekście można odwołać się ponownie do wizerunku tak zwanych „twardych chłopczyc”, które odwagą, siłą i determinacją nie ustępują gangsterom. Szukają one skoku adrenaliny, a popełnianie przestępstw sprawia im przyjemność. Michele Burman i Susan Batchelor na podstawie przeprowadzonych badań uznały, że dziewczętom z gangów towarzyszy euforia, przemoc stanowi dla nich sposób na dowartościowanie się i przekroczenie granic¹⁵ (dodam, także własnej płci). Ten rodzaj prestiżu jest skorelowany z męskością, także męskością czynów przestępczych. Dziewczęta te czują też wyższość nad innymi kobietami¹⁶ (dodam, często w ogóle nad swoją płcią uważaną jako słabszą lub gorszą), ponieważ potrafią zaangażować się w zachowania, które są sprzeczne z tradycyjnymi

¹¹ K. Joe-Laidler, G. Hunt, *Violence and Social Organization in Female Gangs*, [w:] *Losing a Generation: Probing the Myths and Reality of Youth and Violence*, red. N. Stein, S. Katz, E. Madriz, S. Shick, Social Justice, 1997, 24, 4(70), s. 150.

¹² M. Silvestri, C. Crowther-Dowey, *Gender and Crime: A Human Rights Approach*, 2nd Edition, 2016, s. 102.

¹³ J. Miller, *The Girls in the Gang. What We've Learned From Two Decades of Research*, [w:] *Girls, Women, and Crime: Selected Readings*, red. M. Chesney-Lind, L. Pasko, California 2004, s. 107.

¹⁴ Szerzej na ten temat: P. Bracchi, *The Feral Sex: The Terrifying Rise of Violent Girl Gangs*, „The Daily Mail”, 16.05.2008, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-566919/The-Feral-Sex-The-terrifying-rise-violent-girl-gangs.html>, [dostęp: 06.08.2017].

¹⁵ M. Burman, J. Brown, S. Batchelor, „Taking it to Heart”: *Girls and the Meaning of Violence*, [w:] *The Meanings of Violence*, red. E. Stamko, London – New York 2003, s. 13-14.

¹⁶ Mechanizmy te, choć w innym kontekście, opisywane są przez A. Gromkowską-Melosik w książce *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Kraków 2011, s. 161.

scenariuszami płci¹⁷. Interesująca jest także – w pewnym stopniu opozycyjna do powyższej – teza o solidarności kobiet wewnątrz gangów oraz urzeczywistnianej w nich idei „siostrzeństwa”, które to zjawiska są niedostępne mężczyznom w zorganizowanych grupach przestępczych¹⁸.

Najwcześniejsze badania dotyczące zaangażowania dziewcząt w działalność gangów pochodzą z lat siedemdziesiątych tegoż XX wieku i udział dziewcząt określają na 10%. Amerykańskie statystyki pokazują generalny wzrost przestępczości dziewcząt o 157% w stosunku do wzrostu o 71% przestępczości mężczyzn. Tylko między 1983 a 2002 rokiem aresztowanie wskutek napaści kwalifikowanej obniżyło się o 29% w przypadku mężczyzn i wzrosło o 7% w przypadku dziewcząt¹⁹. Jak podaje Jeff Slowikowski, od roku 1980 do 2004 liczba przestępstw agresywnych popełnianych przez dziewczęta wzrosła o 19%. Przy czym, statystyki w tym zakresie dotyczące chłopców pokazują spadek w tym zakresie²⁰.

W Stanach Zjednoczonych w latach 1983-1993 nastąpiło dwukrotne zwiększenie liczby napaści z bronią lub napaści ze zranieniem ciała popełnianych przez dziewczęta. Pojawia się nawet teza o zamknięciu przepaści płciowej (*gender gap*) dotyczącej przestępczości dziewcząt i chłopców²¹.

Według najnowszego raportu „Gang Violence”²², w USA nastoletnie dziewczęta stanowią około 32 000 członkiń gangów, z kolei kobiety 48 000. Blisko 40% gangów ma w swoim składzie dziewczęta lub kobiety (jeden na dziesięć członków jest płci żeńskiej). Szacuje się, że około 2% gangów złożone jest z samych dziewcząt lub kobiet. Działaniami korekcyjnymi objęto 12 000 dziewcząt (w stosunku do 90 000 chłopców), przy czym większość tych dziewcząt należy do gangów²³.

Autorzy zwracają uwagę na fakt, iż oficjalne statystyki nie prezentują całości obrazu udziału dziewcząt w gangach. Podają oni przykład częstego wykluczania danych dotyczących dziewcząt z raportów, również ze względu na to, że nawet jako członkinie gangów nie popełniają one poważnych przestępstw. Na przykład, podaje się, że dziewczęta stanowią jedynie 5,7%

¹⁷ S. Batchelor, *Girls, gangs and violence: Assessing the evidence*, Probation Journal 2009, 56(4), s. 407.

¹⁸ D. Nurge, *Gangs Female*, s. 65.

¹⁹ M. Moretti, R. Catchpole, C. Odgers, *The Dark Side of Girlhood: Recent Trends, Risk Factors and Trajectories to Aggression and Violence*, The Canadian Child and Adolescent Psychiatry Review, 2005, s. 21.

²⁰ J. Slowikowski, *In Focus*, 2010, s. 1, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/228414.pdf>, [dostęp: 08.08.2017].

²¹ S. Penny, M. Moretti, *The Relation of Psychopathy to Concurrent Aggression and Antisocial Behavior in High-Risk Adolescent Girls and Boys*, Behavioral Sciences and the Law, 2007, 25, s. 22.

²² Gang Violence, *Gang statistics*, <https://sites.google.com/site/gangviolence97352/gang-statistics>, [dostęp: 04.08.2017].

²³ Tamże.

procent członków gangów znanych organom ścigania. Istotną zmienną może być też wiek dziewcząt – adolescencja²⁴.

W moich dotychczasowych rozważaniach w mniejszym stopniu zajmowałem się gangami kobiet, a większym – udziałem kobiet w gangach u podstaw męskich. I ma to swoje uzasadnienie. Bezwzględnie należy dodać, że chociaż kobiece gangi występują rzadziej niż męskie, to jednak istnieją i są analizowane przez badających to zjawisko naukowców²⁵. Ponadto, współczesne charakterystyki kobiecych grup przestępczych (pomimo początkowego niezauważania, a nawet negowania ich istnienia) ukazują wzrost niezależności od ich męskich odpowiedników, a niekiedy wręcz konkurowanie z nimi²⁶. Dana Nurge, ze względu na kryterium udziału kobiet w zorganizowanych grupach przestępczych, wyróżnia trzy rodzaje gangów:

pomocnicze/afiliowane grupy przestępcze kobiet, (...) w pewnym stopniu zawsze jednak połączone z gangami męskimi, które sprawują nad nimi kontrolę, gangi złożone z przedstawicieli obu płci, w których kobiety i mężczyźni dzielą przywileje takie, jak np. przywództwo oraz niezależne/autonomiczne gangi kobiece²⁷.

James Messerschmidt twierdzi, że udział dziewcząt w gangach można podzielić zasadniczo na dwie podstawowe formy organizacyjne. Pierwszą, najczęściej występującą, jest ta oparta na powiązaniach żeńskiej grupy z grupą bazową, męską. Część kobieca opisywana jest jako „pomocnicza”, co w pewien sposób odzwierciedla płciowe relacje i potwierdza ich asymetryczny charakter w społeczeństwie²⁸. Dziewczęta zasadniczo będąc częścią grupy, są jednak odseparowane od mężczyzn, do których należy ostateczne słowo przy podejmowaniu decyzji kluczowych dla gangu²⁹. Drugim, rzadziej występującym rodzajem kobiecych gangów, są grupy zupełnie niezależne od mężczyzn. Kreują one własne reguły i zasady, nie pozwalając się podporządkować mężczyznom³⁰. Przykładem takiej grupy jest afroamerykański gang kobiet PHP³¹, na dużą skalę uwikłany w dystrybucję narkotyków na terenie San Francisco. Jego powstanie miało być odpowiedzią młodych kobiet

²⁴ U.S. Department of Justice, *Girls Study Group, Understanding and Responding to Girl's Delinquency*, 2008, s. 13, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/218905.pdf> [dostęp: 05.08.2017].

²⁵ M. Lauderdale, M. Burman, *Contemporary Patterns of Female Gangs in Correctional Settings*, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 2009, s. 263.

²⁶ Tamże.

²⁷ D. Nurge, *Gangs Female*, s. 63.

²⁸ J. Messerschmidt, *From Patriarchy to Gender: Feminist Theory, Criminology, and the Challenge of Diversity*, [w:] *International Feminist Perspectives in Criminology: Engendering a Discipline*, red. N. Rafter, F. Heidensohn, Buckingham 1995, s. 167-188.

²⁹ K. Joe-Laidler, G. Hunt, *Violence and Social Organization*, s. 150.

³⁰ Tamże.

³¹ Potrero Hill Posse [przyp. aut.].

na „mniej niż godziwe rozdzielanie obowiązków i przychodów”, które poprzednio sprzedawały narkotyki w grupach mieszanych, damsko-męskich³². W Stanach Zjednoczonych gangi najczęściej złożone są z kobiet pochodzących z mniejszości: latynoskiej i afroamerykańskiej, choć zdarzają się też gangi Azjatek i kobiet białych.

Można w tym miejscu stwierdzić, że wiele danych kwestionuje stwierdzenie Irvinga Spergela o „słabym naśladownictwie” męskich gangów przez gangi złożone z kobiet bądź o „kobięcych gangach – satelitach” wokół prawdziwych męskich grup przestępczych. Zajmujący się problematyką gangów Frederic Trasher pisał nawet, że kobiety są pozbawione „instynktu gangowego” (*ganging instinct*), a poprzez swoje działania przyczyniają się do destrukcji grup przestępczych. Opisywał kobiety w gangach z innej perspektywy – jako osoby rozbijające męskie grupy przestępcze, a to poprzez uwodzenie mężczyzn czy przez odciążanie ich od działalności w gangach (np. zachęcanie do małżeństwa lub podjęcia pracy)³³.

Wyróżnia się następujące role kobiet w gangach mieszanych płciowo: tak zwane *gangster girls* (gangsterki), młode kobiety adaptujące na swoje potrzeby wizerunek męskiego gangstera, który daje im przyjemność, poczucie bezpieczeństwa i niezależność finansową; kobiety będące częścią rodziny w strukturze gangu złożonego z mężczyzn, którzy mogą być ich braćmi, ojcami, narzeczonymi; kobiety pozostające w relacjach intymnych z męskimi członkami gangu; matki dzieci członków gangu oraz tak zwane *Links* – młode kobiety mające przypadkowe relacje seksualne z członkami gangów³⁴.

Należy w tym miejscu zadać logiczne pytanie: jakie są przyczyny akcesu kobiet do gangów? Można tutaj wyjść od badań jakościowych Anne Campbell, których celem było zrekonstruowanie „społecznego uwikłania” kobiet w gangach. Na ich podstawie autorka ta postawiła tezę, że to mężczyźni odgrywają kluczową rolę w wikłaniu kobiet w struktury przestępcze i powiązane z nimi przestępstwa. Oto bowiem wiele dziewcząt angażuje się w działania gangu poprzez będących w jego strukturach partnerów lub braci. Również popełniane przez nie przestępstwa są łączone z ich powiązaniem z męskimi członkami grup przestępczych³⁵.

Warto też przedstawić poglądy Jody Miller na temat uczestnictwa w gangach kobiet. Twierdzi ona, iż zaangażowanie w działalność gangu samo w sobie naraża młode kobiety na ryzyko wiktyimizacji³⁶. Przy czym,

³² J. Miller, *The Girls in the Gang*, s. 106.

³³ J.L. St. Cyr, S.H. Decker, *Girls, guys, and gangs: Convergence or divergence in the gendered construction of gangs and groups*, *Journal of Criminal Justice*, 2003, 31, s. 424.

³⁴ The Center of Social Justice, *Girls and Gangs*, 2014, s. 5.

³⁵ J.L. St. Cyr, S.H. Decker, *Girls, guys, and gangs*, s. 424.

³⁶ J. Miller, *The Girls in the Gang*, s. 108.

wiktylizacja rozumiana jako wykorzystywanie seksualne, psychiczne, i bycie świadkiem przemocy, jest skorelowana z zachowaniami przestępczymi i innymi zachowaniami wysokiego ryzyka. Samo wykorzystywanie seksualne jest skojarzone z sześć razy większym prawdopodobieństwem, zaangażowania (...) [kobiet - uzup. W.A.] w przestępczość niż z unikaniem jej³⁷.

Często do gangów trafiają dziewczęta/kobiety uciekające przed przemocą domową, w tym wykorzystywaniem seksualnym. Zgodnie z raportem „Gang Violence”, 70% dziewcząt odbywających karę pozbawienia wolności zgłosiło wykorzystywanie seksualne w dzieciństwie³⁸, 65% odczuwało depresję lub zgeneralizowany lęk (w stosunku do 30% chłopców), a 26% dziewcząt było objęte kształceniem specjalnym. Ten sam raport podaje następujące przyczyny zaangażowania dziewcząt w działalność gangów: „kłopoty szkolne, dysfunkcje rodziny, niskie dochody, wczesną inicjację seksualną i zażywanie we wczesnym wieku narkotyków, zaburzenia emocjonalne i bycie przedmiotem przemocy”³⁹.

Trzeba przy tym dodać, za Lilą Kazamian i Julienem Morizotem, że u źródeł przestępczości dużej części dziewcząt znajduje się chęć uwolnienia od opresji związanej z wykorzystywaniem przez osoby z ich środowiska społecznego. W związku z tym, przestępstwa dokonywane przez dziewczęta są określane niekiedy mianem *survival crimes*, bowiem u ich podstaw leży dążenie do przetrwania. Należą do nich: dealowanie narkotykami, małe kradzieże, a także paradoksalnie prostytuowanie się⁴⁰. Jednocześnie, należy przytoczyć tutaj pogląd Debry Pepler, która badając trajektorię wykołajenia oraz antyspołecznych zachowań wysokiego ryzyka dziewcząt i chłopców zauważyła, że dziewczęta zagrożone zachowaniami antyspołecznymi rozwijają je w szybszym tempie niż chłopcy⁴¹.

Warto przywołać w tym miejscu poglądy Stacy L. Mallicoat i Connie Estrada Ireland, które twierdzą, iż u podłoża zachowań przestępczych dziewcząt i chłopców leżą te same przyczyny. Jednakże, są i tacy badacze, którzy skłaniają się do tezy o istnieniu czynników specyficznych dla obu płci. Generalnie, można je podzielić na trzy grupy. Po pierwsze, to przyczyny związane z emancypacją kobiet, które rywalizują w coraz większym zakresie z męż-

³⁷ L. Kazemian, J. Morizot, *The Development of Criminal and Antisocial Behavior: Theory, Research and Practical Applications*, New York 2015, s. 192.

³⁸ Więcej na temat wpływu wykorzystywania seksualnego na rozwój dziewcząt, patrz: P. Trickett, J. Noll, F. Putnam, *The impact of sexual abuse on female development: Lessons from a multigenerational, longitudinal research study*, *Development and Psychopathology*, 2011, 23, 2.

³⁹ Gang Violence, *Gang statistics*, <https://sites.google.com/site/gangviolence97352/gang-statistics>, [dostęp: 10.08.2017].

⁴⁰ L. Kazemian, J. Morizot, *The Development of Criminal and Antisocial Behavior*, s. 192.

⁴¹ D. Pepler, *Developmental Trajectories of Girls' and Boys' Delinquency and Associated Problems*, *Journal of Abnormal Child Psychology*, 2010, 38, 7, s. 1033-1044.

czyznami w różnych obszarach życia społecznego, a w konsekwencji także w sferze przestępczości; po drugie – przyczyny związane z doświadczeniem wiktyimizacji w rodzinie; po trzecie w końcu – te łączone z doświadczeniem osobistej autonomii czy upodmiotowienia (*empowerment*)⁴². Z kolei, Anne Campbell twierdzi, iż udział w gangu stanowi dla dziewcząt okazję do samospelnienia i jedyną drogę do uzyskania równości z mężczyznami. Innymi słowy, uczestnictwo w gangu jest tu postrzegane jako swoisty sposób wyzwolenia dla kobiet⁴³.

Powyższe przyczyny łączą się z dwiema hipotezami. Pierwszą z nich jest hipoteza wyzwolenia, która stanowi redefinicję teorii wyjaśniających przestępczość dziewcząt i kobiet z lat siedemdziesiątych (ukazanych w książkach Fredy Adler *Sisters in Crime: The Rise of the New Female Criminal*, 1975 oraz Rity Simon *Women and Crime*, 1975)⁴⁴. Stawia się w nich tezę, że to poprzez działalność przestępczą dziewczęta uzyskują poczucie wolności i upodmiotowienia. Druga z kolei hipoteza zakłada, że działalność w gangu wyrządza większe szkody kobietom niż mężczyznom z powodu: eksploatacji (przez mężczyzn), wiktyimizacji, stygmatyzacji (poprzez łamanie tradycyjnego wizerunku kobiecości)⁴⁵. Jak jednak zauważa Dana Nurge, hipotezy wyzwolenia i „społecznego zranienia” są błędnie postrzegane jako wzajemnie wykluczające się. Istnieć bowiem może jednocześnie szereg przyczyn zaangażowania dziewcząt/kobiet w zorganizowaną działalność przestępczą⁴⁶.

Szczególnie interesująca jest motywacja związana z oporem wobec „normatywnych form kobiecości” odwołujących się do tradycyjnego w kulturze Zachodu ideału kobiety kruchej, niewinnej i podporządkowanej mężczyznom oraz „konstruowania alternatywnych form kobiecości”⁴⁷, ale także motywacja skłaniająca kobiety do wstąpienia do gangu, związana z pragnieniem uzyskania szacunku poprzez stosowanie przemocy⁴⁸.

Inni autorzy wskazują także jako przyczynę relację seksualną z dewiacyjnym partnerem. Niektórzy badacze są przekonani, że zarówno czynniki ryzyka, jak i motywacja wstąpienia do gangu są odrębne dla kobiet i mężczyzn,

⁴² S. Mallicoat, C.E. Ireland, *Woman and crime*, London 2014, s. 224.

⁴³ J.L. St. Cyr, S.H. Decker, *Girls, guys, and gangs*, s. 424.

⁴⁴ Pokazały one, że wskaźniki agresywności i przestępczości kobiet rosną w szybszym tempie niż u mężczyzn. Najbardziej nośną tezę tych książek stała się konstatacja, iż przyczyną wzrostu są działania nurtu feministycznego.

⁴⁵ D. Nurge, *Liberating Yet Limiting: The Paradox of Female Gang Membership*, [w:] *Gangs and Society, Alternative perspectives*, red. L. Kontos, D. Brotherton, L. Barrios, New York 2003, s. 162.

⁴⁶ D. Nurge, *Gangs Female*, s. 64.

⁴⁷ K. Joe-Laidler, G. Hunt, *Accomplishing Femininity, Among the Girls in Gang*, *The British Journal of Criminology*, 2001, 41, 4, s. 660.

⁴⁸ E.N. O’Neal i in., *Girls, Gangs, and Getting Out: Gender Differences and Similarities in Leaving the Gang*, *Youth Violence and Juvenile Justice*, 2016, 14(1), s. 43-60.

i w dużej mierze ukształtowane przez płęć⁴⁹. Kobiety częściej przyznają, że do takiego kroku skłoniły je wpływy grupy rówieśniczej czy środowiska rodzinnego, rzadko pojawia się motyw dążenia do skoku adrenaliny, zabawy czy protekcji. Motywacją bywa także chęć zdobycia niezależności od rodziców i znalezienia substytutu rodziny⁵⁰.

Niektórzy badacze wskazują na zależność między zachowaniami antyspołecznymi i o charakterze przestępczym u kobiet a występowaniem u niektórych z nich wyższego poziomu cech tak zwanej osobowości psychopatycznej. To właśnie cechy określane jako psychopatyczne, takie jak egocentryzm, bezlitosność, manipulacyjne style relacji międzyludzkich mogą sprzyjać łamaniu istotnych elementów schematów płci tradycyjnej kobiecości. Przykładem wyników badań pokazujących związek między przestępczością dziewcząt z cechami o charakterze psychopatycznym są teksty autorstwa Stephanie Penney i Marlene Moretti. Wykorzystano w nich trójczynnikowy model zaburzeń psychopatycznych, włączający takie cechy, jak arogancki i kłamliwy styl relacji interpersonalnych, deficytowe doświadczenia afektywne oraz impulsywny i nieodpowiedzialny styl zachowania. W badaniach tych okazało się, iż dziewczęta wykazujące te cechy angażowały się w zachowania o charakterze przemocowym i agresywnym, nie odczuwając przy tym wyrzutów sumienia i wysokiego poziomu strachu⁵¹.

Wspomniano już, że jeden z motywów udziału kobiet w gangach wiązał się z dążeniem do zerwania z tradycyjnym ideałem kobiecości. Warto rozwinąć nieco tę kwestię. Oto, kobiece uczestnictwo w gangach i szerzej wizerunek kobiety agresywnej lub stosującej przemoc całkowicie zrywał z esencjalistycznym wizerunkiem kobiecości, którego istotą było przekonanie o kobiecie jako osobie delikatnej, empatycznej, zorientowanej na kultywowanie ogniska domowego oraz wychowywanie dzieci. Wizerunek przestępczyni i członka gangu zaprzeczał całkowicie dychotomicznemu podziałowi płci i przekreślał całkowicie tę narrację kobiecości, która w kulturze Zachodu egzemplifikowana jest przez ideał kobiety wiktoriańskiej – a jej istotą było przekonanie, iż role społeczne wyznaczane były przez jej uwarunkowania biologiczne, a więc

⁴⁹ Por. m.in. V. Carrasco, *Female Gang Participation: Causes and Solutions*, Poverty and Prejudice. Gang Intervention and Rehabilitation, 2 June 1999, https://web.stanford.edu/class/e297c/poverty_prejudice/ganginterv/hfemalegang.htm, [dostęp: 30.07.2017]; J. Moore, J. Hagedorn, *Female Gangs: A Focus on Research*, Juvenile Justice Bulletin, March 2001, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/186159.pdf>, [dostęp: 3.08.2017].

⁵⁰ Szerzej na ten temat: T. Thornberry i in., *Gangs and Delinquency in Developmental Perspective*, Cambridge 2003.

⁵¹ S.R. Penny, M.M. Moretti, *The Relation of Psychopathy to Concurrent Aggression and Antisocial Behavior in High Risk Adolescent Girls and Boys*, Behavioral Sciences and the Law, 2007, 25, s. 24, 28, 29.

menstruację, ciążę i macierzyństwo⁵². Kobieta tej epoki była całkowicie ubezwłasnowolniona przez jej socjalizację, a przede wszystkim internalizowanie w nią przekonania o jej całkowitej zależności od mężczyzny – do dzisiaj ten komponent tożsamości kobiet występuje zarówno w niektórych ideologiach, jak i na poziomie zdrowego rozsądku. Kobieta przynależąca do gangu z jej orientacją na przemoc fizyczną i *de facto* zmaskulinizowaną tożsamością całkowicie kwestionuje dawne ideały. Oczywiście, moje powyższe rozważania nie mają charakteru wartościującego w tym sensie, że uważam, iż model kobiety przestępcy stanowi postęp w stosunku do kobiety delikatnej i opiekującej się rodziną. Jest oczywiste, że kobiety członkinie gangu w swojej wersji odrzucenia tradycyjnej kobiecości poszły – moim zdaniem – zdecydowanie za daleko. Już nie tylko przejęły część wartości typowych dla mężczyzny, typu agresja czy pewność siebie, lecz stały się przestępcami – osobami zdecydowanie antyspołecznymi. Dodam, że najnowsze statystyki dotyczące przestępczości osób nieletnich wskazują na wyraźny wzrost zachowań dewiantycznych u dziewcząt i pogłębiające się zjawisko demoralizacji. Mamy więc do czynienia z zachowaniami agresywnymi, często o charakterze brutalnym, nie wpisującymi się w przypisaną kobietom tradycyjną socjalizacyjną rolę⁵³.

Warto dodać, że w dyskursie medialnym, jak i akademickim dominują (w kontekście seksualnym) dwa wizerunki gangsterek, które określa się mianem: „seksualnie wyzwolonych postfeministycznych⁵⁴ kryminalistek” i „seksualnie eksploatowanych ofiar” (nawiązywano do tego drugiego dyskursu już wyżej). W tym pierwszym, dominującym motywie jest maskulinizacja dziewcząt określana jako ciemna strona *girl power* (dosłownie: władza dziewcząt)⁵⁵. Oczywiście trudno założyć, iż medialne wizerunki agresywnych kobiet i dziewcząt stanowią bezpośrednią przyczynę wzrostu przestępczości kobiet czy tym bardziej tworzenia gangów kobiecych. Tym niemniej, ujawniły one jednak publicznie fakt, iż kobieta może być nie tylko pewna siebie, ale i agresywna, a nawet zdolna do przełamywania norm ogólnospołecznych. To, co było przez wieki tematem tabu, lub jak w przypadku kobiety wiktoriańskiej było stygmatyzowane jako choroba, stało się widzialne publicznie. Warto w tym kontekście przywołać rozważania Isaaca Raya, dotyczące wypełniania zbrodni dokonanych w afekcie przez kobiety.

⁵² A. Gromkowska, *Kobiecość w kulturze globalnej. (Re)konstrukcje i (re)prezentacje*, Poznań 2002, s. 42.

⁵³ *Juvenile Offenders and Victims: 2014 National Report*, <https://www.ojdp.gov/ojstatbb/nr2014>, [dostęp: 04.08.2017].

⁵⁴ Postfeminizm zakłada, że kobieta nie jest ograniczona niczym w samorealizacji swoich dążeń życiowych i może realizować się w każdej dziedzinie i na każdy sposób; szerzej na ten temat: A. Gromkowska-Melosik, *Kobiecość w kulturze globalnej*, s. 72-73.

⁵⁵ E. Prentice, 'Dark Side of Girl Power', „The Times”, 22.11.2000.

Odwolują się one głównie do tezy o braku kontroli kobiet nad sobą, bowiem są one z natury, jak uważał, podatne na niepoczytalność; w konsekwencji postulował on nałożenie kontroli zewnętrznej na kobiety⁵⁶.

Power girl tworzyło więc klimat nie tyle bezpośredniej akceptacji dla kobiecej agresji (i poprzez różnego typu agresywne prowokacje), ale zrywając całkowicie z ideałem kobiety jako istoty kruchej i bezwolnej, jak również kobiety „spokojnie” wyemancypowanej (np. model rodzina plus kariera), tworzyły klimat społeczny, w którym granica między tym, co dozwolone (pewność siebie) a tym, co agresywne i zmierzające do przemocy stawała się coraz bardziej zamazana⁵⁷. Dziewczęta oglądające medialne wizerunki *power girl* mogły zadać sobie pytanie: dlaczego nie pójść krok dalej?

Ciekawe zagadnienie stanowi proces opuszczania gangów przez kobiety. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że przebiega on inaczej niż w przypadku mężczyzn, jak również powody i motywacje opuszczenia grupy przestępczej są odmienne dla obu płci. Jak pisze Helen Rose Ebaugh, proces stawania się „ex-członkinią” gangu jest stopniowym przechodzeniem z jednej do drugiej roli. Proces ten określa jako czterostopniowy, wyszczególniając etapy: pierwszych wątpliwości, poszukiwania alternatyw, punktów zwrotnych, oraz tworzenia roli po opuszczeniu gangu⁵⁸. Pierwsze wątpliwości

odczuwane są przez jednostkę, kiedy zaczyna zadawać sobie pytanie dotyczące własnego zaangażowania w rolę członkini gangu. Etap ten jest sprzężony z rozważaniem alternatyw i kalkulowaniem zysków i strat związanych z wymaganiami stawianymi przez podejmowane role życiowe. Drugi etap to aktywne szukanie innych możliwości, obejmujące ocenę podjęcia alternatywnych ról życiowych. Trzeci etap to punkt zwrotny, który ułatwia opuszczenie struktur grupy przestępczej. Etap ostatni, to tworzenie roli „ex-członkini” gangu, który zawiera w sobie zaakceptowanie oczekiwań i tożsamości związanej z byciem „ex” i pogodzenie się z napięciem pomiędzy przeszłością, teraźniejszością i przyszłością⁵⁹.

Badania ukazują, iż proces opuszczania grup przestępczych przez kobiety zasadniczo opiera się na trzech głównych motywacjach: macierzyństwie, kontakcie z wymiarem sprawiedliwości i powodach specyficznych dla płci⁶⁰. Szczególnie macierzyństwo może być dla kobiety znaczącym impulsem do zmiany

⁵⁶ I. Ray, *The Insanity of Women Produced by Desertion and Seduction*, *American Journal of Insanity*, 1866-1867, 23, 2, s. 267, podają za: A. Gromkowska-Melosik, *Kobieta epoki wiktoriańskiej: tożsamość, ciało i medykalizacja*, Kraków 2013, s. 159.

⁵⁷ A. Gromkowska-Melosik, „Power Girl” i kontrowersje wokół emancypacji kobiet w pop-kulturze, [w:] *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*, red. A. Gromkowska-Melosik, Poznań - Leszno 2007, s. 151.

⁵⁸ E. O’Neal, S. Decker, R. Moule Jr., D. Pyrooz, *Girls, Gangs, and Getting Out*, s. 4.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże.

dotychczasowego stylu życia. W Stanach Zjednoczonych⁶¹ prowadzono badania dotyczące wpływu macierzyństwa na zaniechanie aktywności związanych z działalnością gangów⁶². Uzyskano zróżnicowane wyniki, wskazujące jednak, iż dla wielu kobiet macierzyństwo stanowiło drogę do opuszczenia grupy przestępczej. Również przeprowadzone analizy dotyczące samotnych matek o niskich dochodach wskazują, iż wiele kobiet zauważyło, że macierzyństwo było ważnym katalizatorem dla zmiany ich aktywności życiowych oraz dało im nowy cel w życiu⁶³. Ponadto, Mark Fleisher i Jessie Krienert w swoich badaniach skonstatowali, iż 63% byłych członkiń gangów uznało macierzyństwo za główny powód porzucenia dotychczasowego środowiska⁶⁴.

W konkluzji odwołam się do przedstawionych przez National Crime Prevention Council⁶⁵ dziesięciu mitów dotyczących gangów kobiecych⁶⁶. Pierwszy odnosi się do przekonania, że członkinie gangu są spokrewnione z ich męskimi członkami lub są ich dziewczynami/kobietami. W praktyce kobiety są współcześnie samodzielnyymi, „uprawomocnionymi” członkami gangów. Istotą drugiego mitu jest przekonanie, iż członkinie gangu są chłopczycami, które ubierają się po męsku, podczas gdy w praktyce jest to stereotyp, bowiem wiele członkiń gangu ubiera się w sukienki i spódnice oraz ma wyrazisty makijaż. Mit trzeci dowodzi, iż kobiety członkinie gangów nie stosują przemocy w takim zakresie jak mężczyźni. Dostępne dane zaprzeczają tej tezie. Kobiety potrafią stosować przemoc na taką skalę jak mężczyźni. Czwarty mit głosi, iż kobiety w gangach nie są zagrożeniem dla społeczeństwa, ponieważ stanowią margines. Jest to jednak nieprawda. Popołniają one takie same przestępstwa jak mężczyźni. U podstaw piątego mitu leży założenie, że kobiety nie stosują fizycznej przemocy. Do pewnego stopnia można zgodzić się z tą tezą, jednak kobiety w większym stopniu niż mężczyźni stosują formy przemocy, które są równie okrutne jak przemoc fizyczna, na przykład upokorzenie, werbalna i emocjonalna przemoc. Dla niektórych ofiar przemocy, te formy mogą być nawet bardziej dotkliwe, aniżeli przemoc fizyczna. Szósty mit dotyczy teorii, iż kobiety włącza się do grup przestępczych z użyciem przemocy. W rzeczywistości, jak podają autorzy tekstu, kobiety wstępują do gangów, podobnie jak mężczyźni, z bardzo różnych powodów, głównie

⁶¹ Los Angeles, California.

⁶² E. O'Neal, S. Decker, R. Moule Jr., D. Pyrooz, *Girls, Gangs, and Getting Out*, s. 4.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Jest to działająca w Stanach Zjednoczonych organizacja non-profit, której główny cel statutowy polega na ochronie obywateli, ich rodzin oraz społeczności przed przestępczością, m.in. poprzez współpracę z agencjami rządowymi, organami ścigania oraz promocję prewencji kryminalnej [przyp. aut.].

⁶⁶ Wszystkie mity podaje za: National Crime Prevention Council, *Girls and Gangs*, 2011, s. 3, <http://www.ncpc.org/resources/files/pdf/gangs/GirlsGangs-eng.pdf>, [dostęp: 15.08.2017].

potrzeby przynależności lub ochrony. Najczęściej kobiety wstępują do gangu z powodu wcześniejszych, łączących ich relacji z ich męskimi członkami (jako członkinie rodziny lub partnerki gangsterów). Siódmy mit odnosi się do przeświadczenia o krótszej trwałości kobiecych gangów względem męskich. Ma to związek z esencjalistycznym postrzeganiem kobiet jako osób empatycznych, wrażliwych i delikatnych, które stoją w sprzeczności z cechami wymaganymi przez środowisko gangsterskie. Autorzy zwracają uwagę, że elementem brutalnej inicjacji w gangu jest pozbawianie kobiet cech tradycyjnie uważanych za kobiece, takich jak emocjonalność, lękliwość czy niestabilność – co ma pozwolić kobietom wytrwać w grupie przestępczej. Ósmy mit głosi, iż kobieta aby dołączyć do gangu, musi wejść w seksualne relacje ze wszystkimi mężczyznami działającymi w jego strukturach. Mit ten odnosi się do dawnych rytuałów inicjacyjnych, kiedy to kobiety chcące dołączyć do organizacji przestępczych były takich pozbawione cech, jak siła i pewność siebie. Autorzy zwracają uwagę, iż w obecnych czasach kobiety tworzą własne gangi i formy inicjacji. Dziewiąty mit dotyczący kobiecych gangów zakłada, że kobieta przystępująca do grupy przestępczej nie ma innego życia poza jej strukturami. Okazuje się jednak, zdaniem autorów, że kobiety będąc w gangu często równolegle prowadzą drugie – tradycyjne życie: matek i żon. Ostatni mit dotyczy przekonania, że kobietom łatwiej opuścić gang. Autorzy konstatują, że nawet jeśli kobiety są traktowane inaczej w grupie przestępczej (odnośnie zadań i hierarchii wewnątrz gangu), opuszczając ją, muszą zmierzyć się z tymi samymi problemami co mężczyźni rezygnujący z działalności o charakterze przestępczym⁶⁷.

W powyższym artykule podjąłem próbę przedstawienia wybranych kontekstów funkcjonowania kobiet w gangach. Pozornie temat ten może wydawać się marginalny, w zestawieniu zarówno z danymi statystycznymi, jak i społecznym zdrowym rozsądkiem. Gangi kojarzą się przecież ze zdecydowanie męską tożsamością i wyrażają męską agresję, inaczej mówiąc – gangi to przestępczość typu męskiego, a jednak nawet jeśli statystycznie udział kobiet w gangach stanowi margines, to uważam ten temat za bardzo interesujący i wart dalszej eksploracji.

BIBLIOGRAFIA

- Batchelor S., *Girls, gangs and violence: Assessing the evidence*, *Probation Journal* 2009, 56(4).
Bracchi P., *The Feral Sex: The Terrifying Rise of Violent Girl Gangs*, "The Daily Mail", 16.05.2008, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-566919/The-Feral-Sex-The-terrifying-rise-violent-girl-gangs.html>, [dostęp: 06.08.2017].

⁶⁷ Tamże.

- Burman M., Brown J., Batchelor S., „*Taking it to Heart*”: *Girls and the Meaning of Violence*, [w:] *The Meanings of Violence*, red. E. Stamko, London – New York 2003.
- Carrasco V., *Female Gang Participation: Causes and Solutions*, Poverty and Prejudice. Gang Intervention and Rehabilitation, 2 June 1999, https://web.stanford.edu/class/e297c/poverty_prejudice/ganginterv/hfemalegang.htm, [dostęp: 30.07.2017].
- Covey H.C., *Street Gangs Throughout the World*, Springfield 2010.
- Cyr J.L. St., Decker S.H., *Girls, guys, and gangs: Convergence or divergence in the gendered construction of gangs and groups*, *Journal of Criminal Justice*, 2003, 31.
- Esbensen F., *Preventing adolescent gang involvement*, *Juvenile Justice Bulletin*, 2000, s. 2-3, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/182210.pdf>, [dostęp: 01.08.2017].
- Gang Violence, *Gang statistics*, <https://sites.google.com/site/gangviolence97352/gang-statistics>, [dostęp: 04.08.2017].
- Gromkowska A., *Kobiecość w kulturze globalnej. (Re)konstrukcje i (re)prezentacje*, Poznań 2002.
- Gromkowska-Melosik A., „*Power Girl*” i kontrowersje wokół emancypacji kobiet w pop-kulturze, [w:] *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*, red. A. Gromkowska-Melosik, Poznań – Leszno 2007.
- Gromkowska-Melosik A., *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Kraków 2011.
- Gromkowska-Melosik A., *Kobieta epoki wiktoriańskiej: tożsamość, ciało i medykalizacja*, Kraków 2013.
- Gromkowska-Melosik A., *Mniejszość muzulmańska w Szwecji: między ekstremistycznym izolacjonizmem a procesami reprodukcji ekonomicznej*, *Studia Edukacyjne*, 2013, 26.
- Joe-Laidler K., Hunt G., *Violence and Social Organization in Female Gangs*, [w:] *Losing a Generation: Probing the Myths and Reality of Youth and Violence*, red. N. Stein, S. Katz, E. Madriz, S. Shick, *Social Justice*, 1997, 24, 4(70).
- Joe-Laidler K., Hunt G., *Accomplishing Femininity, Among the Girls in Gang*, *The British Journal of Criminology*, 2001, 41, 4.
- Juvenile Offenders and Victims: 2014 National Report*, <https://www.ojdp.gov/ojstatbb/nr2014>, [dostęp: 04.08.2017].
- Kazemian L., Morizot J., *The Development of Criminal and Antisocial Behavior: Theory, Research and Practical Applications*, New York 2015.
- Lauderdale M., Burman M., *Contemporary Patterns of Female Gangs in Correctional Settings*, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 2009.
- Mallicoat S., *Woman and Crime: A Text/Reader*, London 2012.
- Mallicoat S., Ireland C.E., *Woman and crime*, London 2014.
- Messerschmidt J., *From Patriarchy to Gender: Feminist Theory, Criminology, and the Challenge of Diversity*, [w:] *International Feminist Perspectives in Criminology: Engendering a Discipline*, red. N. Rafter, F. Heidensohn, Buckingham 1995.
- Miller J., *The Girls in the Gang. What We've Learned From Two Decades of Research*, [w:] *Girls, Women, and Crime: Selected Readings*, red. M. Chesney-Lind, L. Pasko, California 2004.
- Moore J., Hagedorn J., *Female Gangs: A Focus on Research*, *Juvenile Justice Bulletin*, March 2001, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/186159.pdf>, [dostęp: 3.08.2017].
- Moretti M., Catchpole R., Odgers C., *The Darks Side of Girlhood: Recent Trends, Risk Factors and Trajectories to Aggression and Violence*, *The Canadian Child and Adolescent Psychiatry Review*, 2005.
- National Crime Prevention Council, *Girls and Gangs*, 2011, s. 3, <http://www.ncpc.org/resources/files/pdf/gangs/GirlsGangs-eng.pdf>, [dostęp: 15.08.2017].
- National Gang Report*, 2015, s. 14, <https://www.fbi.gov/file-repository/national-gang-report-2015.pdf/view>, [dostęp: 04.08.2017].

- Neroth Taylor P., *Sweden's Immigration Crisis*, London, <https://www.brugesgroup.com/images/pdfs/swedensimmigrationcrisis.pdf>, s. 19 [dostęp 30.07 2017].
- Nurge D., *Liberating Yet Limiting: The Paradox of Female Gang Membership*, [w:] *Gangs and Society, Alternative perspectives*, red. L. Kontos, D. Brotherton, L. Barrios, New York 2003.
- Nurge D., *Gangs Female*, [w:] *Encyclopedia of Gangs*, red. L. Kontos, D. Brotherton, Chicago 2008.
- O'Neal E.N., Decker S.H., Moule Jr R.K., Pyrooz D.C., *Girls, Gangs, and Getting Out: Gender Differences and Similarities in Leaving the Gang*, *Youth Violence and Juvenile Justice*, 2016, 14(1).
- Penny S.R., Moretti M.M., *The Relation of Psychopathy to Concurrent Agression and Antisocial Behavior in High Risk Adolescent Girls and Boys*, *Behavioral Sciences and the Law*, 2007, 25.
- Pepler D., *Developmental Trajectories of Girls' and Boys' Delinquency and Associated Problems*, *Journal of Abnormal Child Psychology*, 2010, 38, 7.
- Prentice E., 'Dark Side of Girl Power', „The Times“, 22.11.2000.
- Ray I., *The Insanity of Women Produced by Desertion and Seduction*, *American Journal of Insanity*, 1866-1867, 23, 2.
- Silvestri M., Crowther-Dowey C., *Gender and Crime: A Human Rights Approach*, 2nd Edition, 2016.
- Slowikowski J., *In Focus*, 2010, s. 1, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/228414.pdf>, [dostęp: 08.08.2017].
- The Center of Social Justice, *Girls and Gangs*, 2014.
- The United States Department of Justice, *About Violent Gangs*, 2015, <https://www.justice.gov/criminal-ocgs/about-violent-gangs>, [dostęp: 01.08.2017].
- Thornberry T., Krohn M., Lizotte A., Smith C., Tobin K., *Gangs and Delinquency in Developmental Perspective*, Cambridge 2003.
- Totten M., The Native Woman's Association of Canada, *Investigating the Linkages between FASD, Gangs, Sexual Exploitation and Woman Abuse in the Canadian Aboriginal Population: A Preliminary Study*, *First People's Child and Family Review*, 2010, s. 16, <http://journals.sfu.ca/fpcfr/index.php/FPCFR/article/viewFile/89/154>, [dostęp: 04.08.2017].
- Trickett P., Noll J., Putnam F., *The impact of sexual abuse on female development: Lessons from a multigenerational, longitudinal research study*, *Development and Psychopathology*, 2011, 23, 2.
- U.S. Department of Justice, *Girls Study Group, Understanding and Responding to Girl's Delinquency*, 2008, s. 13, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/218905.pdf> [dostęp: 05.08.2017].
- Young T., Fitzgerald M., Hallsworth S., Joseph I., *Groups, gangs and weapons: A Report for the Youth Justice Board of England and Wales*, Youth Justice Board of England and Wales, 2007